Summary

The article analyzes the evolution of Yuriy Lotman's views on Gogol's creative works. It is noted that the cross-cutting Lotman's concept of art space in Gogol gradually develops into the analysis of fundamental «root» cultural patterns inherent in the art on the whole.

Keywords: *Lotman semiotics method, semiotics methodology, Lotman interpretation of Gogol text.*

Олександр Ковальчук (Ніжин)

ТВОРЧІСТЬ М. ГОГОЛЯ ЯК ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ

В одвічній суперечці щодо приналежності М. Гоголя українській чи російській літературі методологічно «провокативною» виглядає репліка Г. Грабовича, суть якої зводиться до наступного: чим цікавіше ми будемо писати про письменника, тим більшою мірою він нам належатиме.

Творче змагання гуманітаріїв обох народів (за «стандартною» логікою розвитку культур) мало б розпочатися синхронно: разом із творчою практикою М. Гоголя (так, як це мало місце в російській культурі).

Однак (у силу цілого ряду причин, головною з яких є проблема самоусвідомлення українцями самих себе як окремої нації з власним історичним проектом, з власною історичною відповідальністю перед іншими націями – типовий приклад: абсолютно неадекватна поведінка українського селянства в 1917 – 1920 рр., як зауважили історики, багато в чому зумовила катастрофізм XX століття, зрештою, відповідальність інтелектуальна, яка передбачає максимальну пасіонарність національного мислення) склався інший «сюжет», який має складну драматургію.

Мандрівка за цим «сюжетом» дає матеріал для серйозних роздумів, які мають сприяти корегуванню поведінки етносу: передусім допомогти глибше усвідомити власну роль у гуманітарному поступі людства.

За книгою «Микола Гоголь: українська бібліографія» (К., Академперіодика, 2009) українська україномовна гоголіана (маємо на увазі критичну рецепцію) нараховує більше ніж сто п'ятдесят років і з 1851-го по 2007 рік (включно) містить 1557 позицій.

Перші майже півстоліття – а точніше 48 років (з 1851 по 1898 включно) – спостерігається відверта творча аритмія; розриви між окремими публікаціями сягають від трьох (1861 – 1864) до десяти років (1882 – 1892).

Лише з 1899 року матеріали, пов'язані з висвітленням постаті М. Гоголя, з'являються щорічно, що дає підстави для констатування появи перших кроків, спрямованих на формування власне українського гоголезнавства як наукового напряму.

До 1899 року (нагадаємо знову – за 48 років) згаданий посібник фіксує лише 15 позицій, серед яких (за винятком роздумів М. Драгоманова: передусім маємо на увазі його роботу «Література російська, великоруська, українська і галицька») проблемних матеріалів практично нема. Левову частку серед них посідають зауваги щодо перекладу творів М. Гоголя.

Злам двох століть (XIX – XX) знаменував собою час відвертого маніфестування українцями своїх претензій на визнання їх ще однією політичною нацією Європи. Тому, природно, що поряд із традиційними темами (переклади та переробки творів М. Гоголя, матеріали ювілейного характеру, інформативні повідомлення про певні події, пов'язані з увічненням пам'яті митця) на повен голос зазвучала (до того присутня лише латентно) проблема ролі геніального художника, який щодо українських проблем займав особливу позицію, в житті й суспільному розвитку українського етносу. Найбільшого розголосу під час публічного обговорення цієї проблеми набула думка С. Єфремова про роздвоєння М. Гоголя «між своїми двома душами».

Дискусія (з більшою чи меншою інтенсивністю) продовжується й донині. Інтерес до цієї проблеми не згасає. Водночас відзначимо моменти особливо інтенсивної розробки її. Це час «розстріляного відродження» (20-ті – 30-ті роки). Згадаємо лише праці з найпромовистішими назвами: Ол. Яремченко – «Чи М. Гоголь був наш?» – публікація 1922 року; Ф. Якубовський – «Двонаціональність» Гоголя та українська дрібнопанська література» – 1928 року, передрукована стаття у 1931 році. У кінці 80-х та у 90-х роках XX століття: О. Охріменко – «Чи Гоголь – і український письменник: проблеми визначення національної приналежності міжнаціональних явищ» – праця 1988 року; Ю. Барабаш – «Гоголь і драма «двох душ»: про «Вибрані місця із листування з друзями» – 1990-й рік: Яр Славутич – «Чого Микола Гоголь писав російською мовою» – 1994-й рік.

Згадані публікації на початку 90-х років посилювалися передруками робіт Д. Донцова: приміром – «Роздвоєння душі» (згаданий бібліографічний покажчик фіксує цю роботу під 1991-м роком).

Та в такій постановці, під таким кутом зору вирішення цієї проблеми навряд чи має перспективу, оскільки (як зауважував Є. Маланюк у знаковому для українського гоголезнавства дослідженні – «Гоголь – Ґоголь» – в Україні робота передрукована в часописі «Слово і час» у 1991 році) «теорія «двох душ» без точного окреслення, «що то є … душа «російська» («московська» ?)» веде до відвертої софістики й «нічого, властиво, не з'ясовує».

Активізація українського гоголезнавства, яка почалася на початку XX століття (при всьому нашому бажанні) ще не свідчила про формування повноцінного наукового напряму, який живився б принципово новими ідеями й обертався навколо вирішення перспективних проблем. На жаль, безрезультатно (якщо за критерії брати формування авторитетного в світовому гоголезнавстві наукового напряму) завершилася потужна спроба українських гуманітаріїв розгорнути повноцінне й повнокровне вивчення творчості М. Гоголя у 20-х – на початку 30-х років: на заваді стало тотальне винищення української інтелігенції, зокрема, філологів найвищого ґатунку.

А гарний ґрунт для цього готувався. Відзначимо авторитетне в наукових колах, ґрунтовно підготовлене (знову ж таки, на жаль, не доведене до кінця на видавничому рівні) кількатомне зібрання творів М. Гоголя українською мовою, яке багато в чому було враховане в семитомнику митця, перші три томи якого з'явилися до 200-літнього ювілею митця. Видання такого рівня не з'являються на порожньому місці: потрібно було виконати велику роботу по систематизації й коментуванню матеріалу, що без фахівців належного рівня, зрештою, без інтересу суспільства до цієї проблематики зробити було неможливо.

Українська гуманітаристика явно готова була зробити новий якісний крок, який мав би заманіфестувати появу на гоголезнавчому полі нового потужного «гравця».

Про це свідчить розширення «номенклатури» тем: у ці роки впевненіше й цікавіше заявляє про себе традиційна тема М. Гоголь і Т. Шевченко, своєрідним підсумком у дослідженні якої стала праця Ю. Барабаша «Коли забуду тебе, Єрусалиме … (Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії)» (1996 – 2000); з'являється низка матеріалів, пов'язаних з архівними пошуками; ґрунтовно вивчаються особливості ілюстрування творів М. Гоголя. Уважніше починає українське гоголезнавство приглядатися до проблеми впливу творчості геніального митця на українських письменників XIX століття.

Українське гоголезнавство зростає кількісно (досить нагадати, що під 1927 роком вже цитоване бібліографічне видання фіксує 31 позицію. Загалом же з 1921 по 1931 рік (включно) з'явилося 83 праці.

Це щодо кількості. Щодо якості, то маємо констатувати ще помітніший прогрес. Явно зростає конкурентноздатність робіт українських гоголезнавців. А деякі з праць, передусім це стосується тих, які вийшли з-під пера В. Петрова, П. Филиповича, Д. Чижевського (у довіднику «Микола Гоголь: українська бібліографія» роботи цього вченого вміщено у двох розділах – «Критико-біографічна література українською мовою» та «Україномовна гоголіана Заходу і Росії») увійшли до скарбниці світового гоголезнавства.

30-ті – 70-ті роки XX століття – це час стагнації, відверто втрачених можливостей для розвитку українського гоголезнавства, час газетних «летючок» (так, у 1959 році з 68 публікацій переважна більшість, а точніше – 36, складають газетні матеріали).

Принципово не змінила ситуацію й поява науково збідненого кількатомного зібрання творів М. Гоголя («Твори: в 3 т.»), вихід у світ якого датується 1952 роком.

Хоч із перспективи розвитку українського гоголезнавства не можна оминути знакової конференції 1979 року, проведеної у Ніжинському педінституті з ініціативи й за активної участі нині знаного гоголезнавця проф. Г. Самойленка: очевидно, саме тоді засівалися зерна новітнього гоголезнавства у Ніжині, яке так голосно заявило про себе з кінця 80-х років XX століття – передусім завдяки роботі створеного у вузі потужного Гоголезнавчого центру, який працює під керівництвом проф. П. Михеда (до речі, згадане бібліографічне видання фіксує інформацію про цю конференцію – позиція 970: Т. Свербілова. Наукова конференція у Ніжині // Радянське літературознавство. – 1979. – № 8. – с. 92 – 94).

Значно цікавішими в цьому плані є 80-ті роки XX ст., до активу яких можна зарахувати статті М. Поповича – «Світ Гоголя», Ю. Покальчука – «Традиції М. В. Гоголя і «магічний реалізм», К. Шахової – «Гоголь і Етвеш».

Справді вибуховими стали 90-ті роки XX століття, коли українське гоголезнавство перестали тримати в шорах «літературознавці» в цивільному. Досить згадати серію знакових робіт дуже високої якості Ю. Барабаша (нагадаємо кілька з них – «Причинки до теми «Гоголь і українське літературне бароко. Генезис і типологія»; «Самотність Гоголя (літературний аспект)»); «Випадок Хмельницького (Шевченко і Гоголь. Фрагмент)»; «Страшна помста»: релігійно-етичний вимір (Фрагмент)»), статті Г. Грабовича («Гоголь і міф України»), Т. Гундорової («Вечори на хуторі біля Диканьки». Диявольський контракт і культурна ініціація»), І. Іванкіна («Дім дахом униз. Гоголь – футурист»), П. Михеда («Найближчий до Христа» (Про

функцію іконографії в новітній естетиці Гоголя)»), В. Малахова («Кант і Гоголь: подвійний портрет (Про філософське розуміння людини)»), О. Гриценка («Логіка бунту проти логіки (Гоголь і Хвильовий)»).

Цей список можна розширювати й розширювати передусім за рахунок праць Т. Закидальського, С. Абрамовича, В. Агаєвої, Р. Багрій, Ю. Покальчука, В. Яременка та ін. Однак, зупинимося на цьому, бо силові лінії цього десятиліття й так уже непогано проглядаються.

Найголовнішим у цьому періоді, який природно накладається на десятилітній відрізок часу, було те, що українське гоголезнавство **продемонструвало здатність не лише щось уточнювати й доповнювати або політизувати творчість М. Гоголя, а й бажання «застовблювати» нові теми, актуалізувати принципово нові проблеми, які доти не були поставлені світовим гоголезнавством.**

2000-ні роки цю тенденцію продовжили й поглибили (нагадаємо лише ті праці, які видались нам найпоказовішими: С. Абрамович – «Макабристика в повісті Гоголя «Страшна помста», Ю. Барабаш – «Європейське малярство чи візантійський іконопис? (До питання про Гоголеву концепцію християнського мистецтва)», його ж – «Пушкін» як текст у гоголівському контексті», Р. Крохмальний – «Езотеричність метаморфози і ламінальна зона у романтичному тексті (на матеріалі творів М. Костомарова, М. Гоголя, Т. Шевченка)», І. Мойсеїв – «Гоголівські перемови (діалогіка роздвоєння та увзаємнення) [«Тарас Бульба», «Страшна помста»]», Т. Бовсунівська – «Портретні міфологеми в Петербурзьких повістях Миколи Гоголя», Л. Гамаль – «Екзистенціали М. Гоголя (Про душі мертві і живі)», Г. Киричок – «Роль і маска у художньому світлі (так у бібліографічному покажчику «Микола Гоголь: українська бібліографія», К., Академперіодика, 2009, позиція 1714, с. 166) «Вечорів на хуторі біля Диканьки» М. В. Гоголя (до проблеми театральності ранньої прози письменника)», І. Лімборський – «Традиції українського літературного рококо в творчості українця М. Гоголя», П. Михед – «Апостольський проект Миколи Гоголя (спроба реконструкції)», К. Ісаєнко – «Проблема ейдологічної присутності М. Гоголя у творчості П. Куліша», С. Матвієнко – «Дмитро Чижевський – формаліст. Порівняльний аналіз статей Дмитра Чижевського та Бориса Ейхенбаума про повість Миколи Гоголя «Шинель», В. Панченко – «Гофманіада» Володимира Дрозда та «Гоголіана» Юрія Щербака (два епізоди з філософії української літератури кінця 1960-х рр..)», Т. Свербілова – «Мотив самогубства в творчості Гоголя та суїцидальність літератури радянського періоду як історико-культурний феномен», О. Усатюк – «Еволюція архетипних образів вогню в повістях М. Гоголя (за концепцією Г. Башляра)»).

Але не сталося найголовнішого – екстенсивне (хай глибоке й продуктивне) освоєння спадщини М. Гоголя за рахунок нарощення нових тем і проблем не вирішує корінного питання: вироблення питомо українського погляду на творчість і життя митця.

Українське гоголезнавство (на відміну від російського) так і не репрезентувало світові власний «профіль» Миколи Гоголя – майстра художнього слова.

Передусім тому, що не з'явилося проривних, новаторських статей з питань естетики та поетики, які б систематизували й синтезували творчість митця під новим кутом зору.

Натомість усе помітніше відбувається (як позірно видається) «природний» розподіл функцій: українське гоголезнавство все виразніше зосереджується на творах, темах і проблемах, дотичних до України (приміром, у 2001 році із 60-ти публікацій 34 прямо чи опосередковано пов'язані з українською проблематикою; у 2007 році це співвідношення ще виразніше зміщується в сторону українськості: із 50-ти публікацій 31 присвячена згаданим темам).

У той же час інтереси російських гоголезнавців (після певної ідеологічної розгубленості в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX століття, зумовленої неоднозначністю оцінки внеску М. Гоголя в розвиток російської культури) стабільно концентруються навколо «російськості» М. Гоголя й питомо «російських» творів.

Причому явно виділяються кілька жорстко прокреслених ліній: певне ігнорування українського начала у М. Гоголя, зміщення акцентів християнськості до ортодоксальних позицій, форсування російського патріотизму аж до вірнопідданства.

Так складаються передумови для певного наукового симбіозу, де українське й російське гоголезнавство обирають для себе визначені наперед зони відповідальності, тим самим взаємодоповнюючи один одне.

У цілому для науки такий симбіоз міг би бути плідним і навіть вкрай необхідним. Російськими літературознавцями (у переважній більшості) український світ сприймається як світ напівромантичний, напівказковий, далекий від реальності. Тому досліджувати його всерйоз – як складну, химерну вигадку, де напівфантастичне (а то й цілком фантастичне) в уяві українського селянина і є найбільш реальним, – вони (як правило) не наважуються.

Тут широке поле для українських дослідників, ментальність яких природно резонує з ментальністю героїв повістей М. Гоголя на українські теми.

З іншої сторони, українське гоголезнавство менше цікавиться петербурзькими повістями чи романом «Мертві душі», де діють інші закони світотворення.

На зрізі взаємодоповнення міг би народитися образ справжнього, повнокровного Гоголя.

Міг би, якби не одна принципова обставина: такий підхід не вирішує (і не може вирішити) проблеми окреслення постаті *істинного* М. Гоголя.

Він митець особливий – митець, у якого «на підстраховці» слова завжди стоїть вогонь і, зрештою, навіть смерть.

М. Гоголь передусім майстер художнього слова, який взяв на себе функції світотворення, який добровільно опустив на власні плечі колосальний тягар індивідуальної відповідальності за світ, що споріднює його з новоєвангельськими персонажами.

Навряд чи М. Гоголя можна ідентифікувати як а п о с т о л а, оскільки служіння й обов'язки апостолів у Святому Письмі означені так: нагадаємо, спираючись на «Библейскую энциклопедию» (Москва, 1991), лише перший, ключовий пункт – «все они были очевидцами и слышателями того, о чем свидетельствовали». Швидше – п р о р о к, оскільки саме пророк «предсказывает будущее», «возвещает людям слово назидания, увещания и утешения по особому внушению Св. Духа» («Библейская энциклопедия»).

Саме пророцтвом, «назиданием» і «увещанием» наповнені різножанрові твори М. Гоголя. Проглядаючи майбутнє, митець жахається від того, що людство збилося з правильного шляху й тепер блукає манівцями (звідси лейтмотивом звучать у його творах сповнені тривоги слова – «*Где дорога*?»).

Непевність, історична невпевненість несе з собою страх. Саме ним (хоч і різного категоріального характеру) і пройняті як українське, так і російське суспільство, історичні проекти яких виявилися бездарними й безперспективними, зрештою, такими, що вели до катастрофи – до кривавої революції, а потім уже й до жахливої сталінської масакри (до речі, страшний спалах революційного насильства в російському майбутті прозірливо передбачив Астольф де Кюстін, книгу якого уважно простудіював М. Гоголь).

Вихід із глухого кута (як це вже було в історії людства) мав би (на думку митця) запропонувати новітній Христос. Саме з ним – з «*російським Христом*» намагається ідентифікувати себе М. Гоголь – розгорненіше про це див: О. Ковальчук. Гоголь – «русский Христос»? [1].

Видається, що саме цей «сюжет» центральний у творчості М. Гоголя. І його смерть це акт передусім не фізіологічний, а ідейно-

художній: наслідок неможливості зреалізувати вкрай важливий проект з порятунку людства.

У цій точці повернемося до початку доповіді. Які темні сторони в житті українського та російського суспільств так жахали митця, про що попереджав М. Гоголь. Як це все зреалізовано в його різножанровій творчості. Реставрувавши весь цей «каркас», що тримає на собі творчість митця, ми (швидше всього) й пізнаємо істинного Гоголя.

Саме в цій площині (на нашу думку) проглядається шанс для українського гоголезнавства, оскільки сучасне російське гоголезнавство занадто «випрямлене», занадто заангажоване в своїй спрямованості (що й стримує реалізацію його великого потенціалу).

Але закінчити виступ хотілось би іншим: історія (зокрема й історія науки) сповнена парадоксів. Тому лишається тільки чекати. Будемо чекати.

Література:

1. Текст поеми «Мертві душі» як засіб самоідентифікації автора) // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 1999. – Вип. 4.

Анотація

Статтю присвячено аналізові історії та розвою українського гоголезнавства від його витоків до сьогодення. Творчість М. Гоголя розглядається як проблема української гуманітаристики.

Ключові слова: *гуманітаристика, українське гоголезнавство, бібліографічний покажчик.*

Аннотация

Статья посвящена анализу истории и развития украинского гоголеведения от его истоков до современности. Творчество Н. В. Гоголя рассматривается как проблема украинской гуманитаристики.

Ключевые слова: *гуманитаристика, украинское гоголеведение, библиографический указатель.*

Summary

The article is devoted to the analysis of history and development of Ukrainian Gogol studies from it's sources to contemporaneity. Gogol's creative work is examined as a problem of Ukrainian humanitarian studies.

Keywords: *humanitarian studies, Ukrainian Gogol studies, bibliographic pointer.*